

лов Ю. Г. Русское народное поэтическое творчество. – Л., 1983. – С. 200–240. ³Миллер В. Ф. Очерки... – Т. I. – С. 379–381. Астахова А. М. Сказки о богатырях былинного эпоса // Русский фольклор. – Вып. VI. – 1961. – С. 158–189. ⁴Про історію збирання та видань варіантів думи: Грушевська К. Дума про пригоду на морі Поповича // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник. – К., 1926. – Вип. 1–2. – С. 1–5, 16–17. ⁵Вперше не це вказав П. Безсонов у коментарях до Песни собранные П. Киреевским. – Вып. IV. – М., 1862. – С. XXVII. ⁶Досить детальний огляд див. у Дашкевич Н. Олексій Попович думи «Про бурю на Чорному морі». – К., 1905. – С. 14. ⁷Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. – М., 1963. – С. 365. ⁸Огляд думок і дискусій: Дашкевич Н. Вказ. пр. – С. 1–10. Грушевська К. Дума про пригоду... – С. 8–16. ⁹Огляд літературних згадок про цей звичай див.: Сумцов Н. Дума об Алексее Поповиче // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 1–10. Згадку про цей звичай містить вже Біблія, звідки виводив сюжет української думи Іван Франко: Дашкевич Н. Вказ. пр. – С. 6–7. ¹⁰Плисецкий М. М. Вказ. пр. – С. 362–368. ¹¹Пор. Дашкевич Н. Вказ. пр. – С. 16. ¹²Про цю билину див.: «Добрыня Никитич и Алёша Попович». Подготовка издания, комментарии Ю. В. Смирнова и В. Г. Смолицкого. – М., 1974. – С. 413–430. ¹³Скорочення тут і далі: Ант.-Драг. Исторические песни малорусского народа. Составление В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. Гильф. – Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 г. – Т. I–III. – Изд. 4-е: М.; Л., 1949–1951. Мартинович – Українські записи Порфирія Мартиновича. – К., 1906. Рыбн. – Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. – Т. I–III. – Изд. 2-е: М., 1909–1910. Тих.-Мил. – Русские былины старой и новой записи. Под ред. Н. С. Тихонравова и В. Ф. Миллера. – М., 1894. ¹⁴«Добрыня Никитич и Алёша Попович»... – С. 338–341. ¹⁵Былины новой и недавней записи из разных областей России. Под ред. В. Ф. Миллера. – М., 1908. – С. 33–35. Сидельников В. Былины Сибири. – Томск, 1968. – С. 18–20.

Олександр Мостяєв

ВПЛИВ ПОГРАНИЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОВЕДІНКОВИХ СТЕРЕОТИПІВ

На початку нинішнього століття серед народів євразійського континенту надзвичайно гострого забарвлення набула проблема цивілізаційної самоідентифікації та збереження традиційних соціокультурних цінностей. Особливу проблему вона становить і для українського народу, котрий формувався та розвивався на межі декількох цивілізацій, що суттєво вплинуло не тільки на його історичну долю, але і відбивається на нинішніх процесах у країні – як у контексті процесу суспільної самоорганізації, так і в геополітичних уподобаннях різних суспільних груп та регіонів.

Нині в українському суспільстві відбувається рефлексія проблеми цивілізаційної ідентичності країни у минулому та широке обговорення сучасних пріоритетів суспільно-цивілізаційного розвитку¹. У статті буде приділено увагу окремим чинникам формування поведінкових стереотипів українців, котрі були пов'язані із тривалим існуванням їх у зоні культурних впливів декількох сусідніх цивілізацій.

Проблема цивілізаційної самоідентифікації українців не є однозначною. І вже це, вже сама наявність серед науковців різних точок зору – як віднесення українців до західного світу, так і заперечення цього, а також існування проміжних позицій, дозволяє оцінити цивілізаційну приналежність України як пограничну. Саме така пограничність і призвела до того, що із заходу на схід нинішньої України виразно зменшуються роль європейських елементів

культури та відповідна оформленість культурного ландшафту. Натомість, на захід та південь зростає індустріальність, русифікованість, советізованість, маргіналізованість. Тому нинішній території країни притаманна своєрідна екзогенна зональність (характеристика В. Каганського) – центри культурно-політичних сил знаходяться поза межами країни та етнічної території, зони їхньої дії заходять із зовні та ослабляються і гаснуть усередині; у внутрішньому ж просторі мається низка периферійних ядер – ряд великих периферійних міст, порівнюваних із столицею. Тобто українська етнічна територія поліцентрична, не має єдиного потужного ядра, а її простір більш виразно диференційований та оформлений у своєрідні регіони по периферії, причому найбільша її щільність та різноманіття мається на заході².

Вже від самого початку цивілізаційного процесу територія України займала межове положення, зокрема її терени не входили у склад Франкської імперії, а християнство – активний цивілізуючий чинник в епоху середньовіччя – прийшло в Україну не з заходу, а з півдня – в його ортодоксальному варіанті, в якому вплив східних елементів був значно вищим, ніж у західному. Тут слід наголосити, що хоча формальне роз'єднання західної і східної церков відбулося лише у 1054 р., фактично західна церква набула своїх духовно явлених ознак ще задовго до цієї дати, чи не найбільшою мірою – під час папства Григорія Великого (590–604 рр.)³.

Православ'я вплинуло на поширення у суспільстві низки деяких орієнтальних рис, як то *економічна та владна несаможиттєвість церкви, її етатизм та антиекуменічна спрямованість, висока роль містицизму, монашества* тощо. Зокрема, на Заході християнство протягом всього середньовіччя залишалося автономною культурною та владною силою, що мала власну сферу функціонування, в чому чимало дослідників вважають зародок громадянського суспільства, і еволюція якої призвела до фактичного відділення церкви від держави. Православ'я ж майже ніколи (хіба що, деякою мірою, у княжу добу) не відіграло ролі самостійної владної сили, перебуваючи у залежності від місцевих громад та місцевої (а в Російській імперії – державної) влади.

Бог у православному тлумаченні значно ближчий до суспільного світу, перебуває з ним у своєрідній єдності – як вища ланка теокосмічної ієрархії та активний детермінатор індивідуального і суспільного життя. У західному ж християнстві світ божественний та світ людський – розділені та протиставлені, церква у часи середньовіччя мислилася лише посередником між двома світами, а індивід усвідомлювався як об'єкт божественного права.

Західний християнський світогляд робив наголос на індивідуальному очищенні та інших рисах, що сприяли індивідуалізації. Увага ж православної церкви була зосереджена перш за все на містичних цілях християнського життя: пізнанні Бога, єднанні з Христом, з Божественним. Наголос робився не на очищенні, а на обожненні – наближенні людини до Бога. Божественне начало вважалося присутнім у повсякденному житті, постійно виявляло себе в іконах, евхаристії, літургії. У такому світоглядному контексті людина мислиться елементом божественної ієрархічної структури світу, а її підкорення владі стає безпосереднім, індивідуалістичні переживання сублимуються у формі містико-символічного єднання з Богом, соціальна активність – в духов-

ну. Не випадково тут поширилась східні за суттю методи інтуїтивного проникнення у сферу божественного, котрі набули форм богошукання та пошуків своєрідного просвітлення (ісихазм та ін.)⁴.

Ще одна орієнтальна соціально значуща ознака православ'я – вчення про богоустановленість влади, котре розглядало імператора (царя) фактично як другу ланку в теокосмічній ієрархії.

У православ'ї ніколи не було єдиного церковного центру, подібного до папської курії на Заході. Натомість, статус східного імператора був наполовину духовним, що ідеологічно обґрунтовувало його керівництво усіма боками життя церкви, вплив на вибори патріархів та на особисте життя громадян. Догмат про божественне походження імператорської влади робив православну церкву не просто залежною від влади, а одним із засобів проведення державної політики. У Московії-Російській імперії, до якої з часом увійшли українські території, візантійське православ'я перетворилося на один із державних адміністративних органів. А політичне протистояння західної та східної церков, ізоляціоністські установки влади у Московському князівстві-царстві сприяли його етатизму. Завдяки всьому цьому православ'я не сприяло формуванню в суспільстві активної політичної позиції, як на заході. Воно вплинуло на формування доволі орієнталізованого відношення до влади як необхідної, релігійно освяченої частини світоустрою і було не спроможне стати чинником формування громадянського суспільства.

Малися також й інші доктринальні та обрядові відмінності, котрі вплинули на соціальні стереотипи поведінки, прямо чи непрямо виводячи її за межі виразно європейських стандартів. Одна з них – правління церковної служби старослов'янською – робило релігійні вірування та обрядність більш доступними широким масам, ніж західне латинизоване богосожіння, однак збіднювало потік культурної інформації, що могла бути передана нею, – у ній переважали слов'янська література та деякі переклади грецьких книг, що сприяли засвоєнню досить обмеженої частини античної спадщини. Не сприяли поширенню західних способів поведіння також поширення містицизму, церковні проповіді аскетизму, відчуженості від життя.

З іншого боку, пізніше поширення латини як мови освіти призвело до того, що в Україні православ'я до XVIII ст. стійко насичувалось західними елементами, автономія особистості від церкви була значно вищою, ніж у Московії, чому сприяли неправославний характер політичної влади у Польщі та Литві, а також поширення елементів Відродження і Реформації в Україні. Через це візантійське вчення про боговстановленість влади не встигло глибоко вкорінитись у суспільство, а відношення до віри було значно більш особистісним і неформальним, ніж у Московії. Потужним вестернізаційним чинником, особливо у XIX – на поч. XX ст., був греко-католицизм.

Таким чином, поширення східного християнства в Русі-Україні сприяло розповсюдженню тут низки орієнтальних елементів релігійної культури та обмеженню впливів західних елементів релігійної культури і поведінки, через що український соціум вже у часи формування не можна однозначно віднести до основної частини західної цивілізації.

Час раннього нового часу (XVI – поч. XVIII ст.) у розвитку українського народу відіграв особливу роль – як час культурного піднесення, формування нової форми української ідентичності та відтворення української державності. Саме в цей період було закладено основи самосвідомості нової «козацької нації», а стереотипи поведінки козацтва широко поширилися серед народу.

Цей час також був епохою великої геополітичної біфуркації. Якщо в XIII–XVII ст. українці знаходились переважно у колі впливу західних політичних та правових традицій, частина або вся територія країни належала до західних держав, то від середини XVII ст. терени України поступово (до 1945 р. включно) переходять до складу переважно орієнтальної за політичною системою та соціальними стереотипами Московії – Російської імперії – СРСР.

Одна з концепцій, що дозволяє витлумачити цивілізаційний статус України, у XIII–XVIII ст. – концепція *Великого кордону* між двома групами цивілізацій людства: Західними та не-Західними. Вона була запропонована на початку минулого століття Ф.-Дж. Тарнером для Північної Америки, крізь яку проходив рухливий кордон європейської колонізації. З часом на північно-американському матеріалі феномен особливого пограничного життя було вивчено досить всебічно. Нині вона використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади. Тому сучасні дослідники (У. Вебб та його послідовники) вже розглядають його як кордон, що проходить через весь світ – як межу експансії європейців з кінця XV ст.⁵ В Україні концепцію Великого кордону розвивають Я. Дашкевич, В. Брехуненко, С. Леп'явко, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін. Найбільшу увагу дослідники приділяють ролі Великого кордону у формуванні козацтва⁶.

Через територію України у минулому проходило і проходить нині декілька природних та антропогенних границь: між степом та лісом, між ареалами кочового (слабко цивілізованого, з потужними родовими пережитками) та осілого (урбанізованого) способів життя (від IV тис. до н. е. до XVIII ст.), між індоєвропейським та тюркським населенням (від кін. IV до кін. XVIII ст.), між християнським та мусульманським світом (від поч. XIV до кін. XVIII ст.). Хоча нині більшість цих границь ліквідовано або розмито, однак у минулому, зокрема, у козацьку добу, вони визначили характер цивілізаційного розвитку і наклали відбиток на сучасну Україну.

Саме Степ був тривалий час другим (після православ'я) чинником орієнтації України. Як країна пограниччя Україна зазнавала східних впливів, але це були швидше побутові та тактичні. Зокрема, піді впливом Степу поширилось широкомасштабне відгінне вівчарство, скотарство та конярство. Також ще до історичних часів відбувалося систематичне підпорядкування землеробського населення України прийдшим племенам, що оселялися у Степу. «Симбіоз», який з боку останніх інколи переростав у грабунок, дозволяв кочовикам мати джерело землеробської продукції (до землеробства вони природно мали відразу), а землеробам – дешеві джерела металів, цінних речей, військовий захист. Археологічні свідчення про це ми маємо від часів кіммерійців, скіфів та сарматів. Очевидно, дехто з праукраїнського населення здійснював

разом з кочівниками військові походи. Ця система взаємодії протрималася з невеликими перервами до часів Київської Русі.

Полянський племінний союз і Галицько-Волинське князівство перебували у політичній залежності від орієнтальних степових імперій – Хазарії та Золотої Орди, хоча і зберігали високий ступінь автономії. Але слід зазначити, що і тоді, і пізніше український соціум не демонстрував тенденції до запозичення державної політичної системи від орієнтальних імперій.

Новий етап розвитку Великого кордону настав, коли хани Золотої Орди офіційно проголосили іслам державною релігією – це відбулося у 1312–15 рр., і від цього часу його українська ділянка стала кордоном з ісламським світом. Політичне оформлення кордону відбулося у 1443 р., коли від Орди відокремилось Кримське ханство під владою династії Гіреїв. У 1478 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького султана, а у найбільших фортецях (Кафа, Гезлев, Єнікале, Перекоп та ін.) були розміщені турецькі залоги. У другій пол. XVI ст. у степову частину під владу Кримського ханства перекочували ногайці – етнічно мішане населення, до якого входили монголи, кипчаки тощо.

На такому геополітичному тлі в українців і формувалися риси поведінкових стратегій, пов'язані із двома відповідними геокультурними та соціальними опозиціями, поєднаними на теренах України – між ареалами кочового та осілого способів життя та між орієнтальними та західною цивілізаціями.

Елементи побуту українців у цей час зазнали доволі виразних орієнтальних впливів, більшість з яких панували до XIX ст.: пишні тканини, розкішний одяг, характерне взуття, низка східних блюд, стилізований під східні форми посуд, елементи декоративного розпису та народного живопису, деякі музичні інструменти, зокрема кобза, та певна мелодика пісень. *Схильність українців до яскравого та пишного одягу, до химерного взуття збереглась і дотепер.*

Регулярні контакти козаків із кримцями сприяли проникненню татаризмів в українську мову. Зокрема, такі терміни, як бунчук, отаман, осавул, кіш, майдан, курінь та ін. – тюркського походження. Власне, орієнтальним був і вигляд запорозького козака: він одягнений у типово східний костюм (шаровари і т. ін.), на голові оселедець – за походженням тюркська зачіска.

Деякою мірою східні впливи проникли в систему козацького урядування – як і турецькі беї, козацький полковник поєднував у своїх руках військову та громадську владу. Зі степу козаки також запозичили елементи військової тактики, зокрема польові укріплення з возів, тактику військових набігів. Звідти також поширились (і не тільки серед козаків, але й у Речі Посполитій загалом) жорстокі покарання – саджання на палю, биття по підощвах палицями та ін. Власне, очевидно і сам термін «козак» має тюркське походження. На доповнення до зазначеного Я. Дашкевич вважає, що піді впливом східної сторони кордону сформувались деякі риси національного характеру українців: *пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишачтво, забобонність*⁷.

Ще одна риса країн міжцивілізаційного пограниччя – *збереження архаїчних рис соціальної поведінки та організації, властивих до- або ранньокласовому суспільству.*

Періодичні поглинення більшості національної еліти сусідніми державами та цивілізаціями сприяли тому, що в історії України селянство періодично виконувало роль активного суспільство- та елітовідновного чинника. А це, у свою чергу, сприяло поширенню рис селянської землеробської ментальності серед усього суспільства. Серед таких, зокрема – схильність до творення малих закритих груп (кланів), що характеризуються «почуттєвою близькістю», спертою на «симпатії». Такі групи організовані на «спочуванні», «приятні» і «взаєморозумінні», а не на раціонально визначеному змаганні, співдіяльності заради досягнення визначеної мети, подібно до широких і відкритих громад заходу, типу «спілки»⁸. Тут причетність до родинних та кланових зв'язків мала більше значення, ніж раціональних, серед спільних цінностей більшу роль відігравали традиції та звичаї, ніж функціонально спрямована активність, високим був ступінь релігійності, та остання подекуди мала доволі поверхневий характер, переважно зведений до дотримання ритуалів та обрядів.

Врешті, козацтво від початку формувалося як проміжна категорія, що не вписувалася в рамки західної середньовічної та ранньоновочасової становості, поєднуючи у собі риси селянства та привілейованих станів. До того ж козак-уходник ввібрав в себе чимало номадичних рис. Вже сама реакція козацтва, особливо січового, на степ – це перш за все реакція хлібороба. Він поєднував специфічну хліборобську витратливість і цупкість з рухливістю та енергією степовика та з демократизмом, становим корпоративізмом і кодексом честі, подібним до шляхетських.

За такими рисами українських козаків можна віднести до військово-корпоративних спільнот Великого кордону. Всі вони сформувалися переважно у XV–XVI ст. (деякі – у XVII ст.) під впливом постійного протистояння з ісламським світом. Це – українські, донські та інші козацькі спільноти, а також граничари, ускоки, гайдуки, секеї. За своїм соціальним становищем, характером і обсягом особистих прав і обов'язків перед суспільством дрібні військові корпорації прикордоння мало відрізнялися між собою – це були привілейовані, проміжні між шляхтою і селянством суспільні верстви, в яких козак-воїн існував поряд з козаком-землеробом, військовий елемент природно впливався в елемент землеробський і доповнював його.

На відміну від Великого князівства Литовського і Польщі панівні верстви Хорватії, Австрії, Угорщини та Московії вчасно усвідомили ефективність дрібних прикордонних корпорацій, змогли належним чином забезпечити фінансування і організувати стосунки з ними. Через занедбання урядами держав-метрополій оборонних заходів українські землі були найменш захищеною ділянкою християнського прикордоння Європи. Слабка державна підтримка спричинила те, що українське населення було змушено самотужки здійснювати відповідні заходи. Це було здійснено шляхом створення власних недержавних збройних сил, серед яких основне місце займало українське козацтво. Серед всіх військово-корпоративних спільнот воно пройшло найважчий шлях становлення, відрізнялось найбільшою самостійністю і, внаслідок цього, нерідко конфліктними стосунками з владою. З іншого боку, воно було більше пов'язано із Україною етнічно, ніж, наприклад, російські казаки⁹.

Перебування в умовах степу, близьких до екстремальних, змушувало козаків, незважаючи на відмінності в походженні та характерах, об'єднуватися у згуртоване товариство, що зберігало риси давніх общинних традицій. Запорожці проникалися духом взаємовиручки та взаємодопомоги і підкорялися кошовим звичаям і традиціям, без яких немислимим було б їхнє існування. З іншого боку, прикордонне положення Запорожжя давало козакам відчуття свободи, відкривало широкий простір для подвигів і слави, матеріального забезпечення.

Для буденного життя козацький характер підходив як ефективний спосіб вільної адаптації до наявних географічних та геополітичних умов, розкутого і невимушеного світобачення *войовничого індивідуаліста*. Головними властивостями *козацького характеру* відзначають простоту та невибагливість, загартованість на морози і голод, відчайдушність, відвагу, погорде відношення до смерті, стриманість в уживанні алкоголю в походах та непомірованість його вживання у мирний час, винахідливість в організації нападів, оборони і відступу, залізну дисципліну під час походів, непогамовність у застосуванні кар, суворе дотримання релігійних приписів (зокрема, постів), хитрість та підступність, наполегливу витривалість, схильність до обожнювання безпосередньої демократії¹⁰. Подібні з багатьох наведених рис можна знайти не тільки у представників інших військово-корпоративних спільнот світу, але і в північноамериканських індіанців та деяких інших народів, суспільний устрій яких не перейшов межі організації ранніх чіфдомів¹¹.

На відміну від інших військово-корпоративних спільнот Великого кордону Євразії українські козаки не тільки стали складовою українського світу, але, перетворившись де-факто в елітний суспільний стан, від початку XVII ст. перебували в епіцентрі суспільного життя України. Поступово вони перейняли національними (релігійними, культурними і, врешті, політичними) інтересами українського етносу, стали державотворчою силою, відігравши провідну роль у формуванні оновленої руської ідентичності – української.

Нарешті, слід відзначити третій важливий чинник цивілізування українського соціуму. На Великому кордоні представники західної цивілізації зазнавали певних *культурних втрат*, що певною мірою застосовне і щодо українського козацтва.

Розташування на межі цивілізованого світу створювало можливість для уходу від «офіційного» соціуму, втечі поза межі державного та суспільного життя, стимулювало почуття свободи від деяких суспільних норм та стереотипів. Найбільш типовими серед них відзначають схильність до насильства, грабунків, порушення моральних норм. Втім, українському козацтву це було властиве меншою мірою, ніж, наприклад, європейським піратам або північноамериканським добичникам. На американському континенті, в Південній Африці, Австралії ситуація була зовсім інакшою – це були кордони між цивілізованим та первісними або ранньодержавними світами. Відмітна ж риса Балканосхідноєвропейського Великого кордону полягала в тому, що на ньому представникам християнського світу довелося мати справу з майже рівною мірою цивілізованими та порівнюваними за політичною та військовою спроможністю соціальними структурами, організованими в держави.

Прикордонні, переважно православні, спільноти Центрально-Східної Європи займали у цьому плані проміжне положення між католицьким та ісламським світом, ідентифікуючись як щось відмінне і від того, і від іншого.

В Україні уходницький стиль життя в пошуках «козацького хліба» був тісно поєднаний з життям у цивілізованому світі. Здобичництво «війною», грабунки на «великій дорозі» чи на рідній волості розглядалися як спосіб чесного заробляння «козацького хліба». Крім того, козацтво, широко відкрите для зовнішніх інтелектуальних впливів, постійно підтримувало зв'язки зі шляхетським середовищем, де такі грабунки й наїзди на сусідів хоча й засуджувалися та переслідувалися, проте були звичним явищем повсякдення. Упродовж XVI ст. козакували навіть князі¹².

З іншого боку, уходницький стиль життя змушував закріплюватись інші, адекватні до степового життя, поведінкові стереотипи. Втікач, уходник не визнавав над собою жодної влади, його вчинки, зокрема об'єднання у малі спільноти, ставали предметом особистого вибору. Уходництво стимулювало водночас як раціональні елементи світовідчуття, так і ірраціональні. Воно сприяло пануванню серед козацької маси емоційно-вольового начала та утвердженню січового лідерства переважно на харизматичних началах. З одного боку підтримувалась раціональність, що виявлялася у прагненні до планування, передбачення, систематичності у вчинках, а, з іншого – тенденція до швидкої заміни їх впливом емоцій та афектів. Тому підтримка широких козацьких мас у походах замінювалася на активну протидію у буденному немілітарному житті, на партикуляризацію спільноти на окремі двори, а в політичному плані – на відсутність єдності у вирішенні нагальних проблем. І тому довгострокові плани козацьких ватажків, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко та Іван Мазепа, не мало довготривалої підтримки з боку козацької маси, коли та керувалася емоціями та афектами. Це було головним чинником політичної нестабільності і зумовлювало неодноразові поразки національно-визвольних змагань¹³. Тобто, відсутність політичної єдності та безкомпромисне протистояння суспільних груп, що подекуди має місце і зараз, укорінена у тривале перебування в зоні Великого кордону.

Світовий Великий Кордон здійснював роль своєрідного соціального «клапана», через який випускалося невдоволення, відсівалися із суспільств активна частина експлуатованого населення, зокрема пригноблені релігійні та національні меншини. На деяких ділянках (населених переважно протестантами) таке випускання сприяло тому, що територія Великого кордону ставала джерелом утвердження демократичних цінностей та інституцій. На цих ділянках він був могутнім стимулятором індивідуалізму та чинником розвитку фермерського господарства, зокрема сприяв формуванню американського способу життя¹⁴.

Це можна віднести і до України, де політичні системи Гетьманщини та Запорозької Січі мали військово-демократичний характер (хоча також про козацьке урядування говорять і як про спадкоємця вічової демократії Київської Русі)¹⁵.

У той же час на українській ділянці Великий Кордон, сприяючи закріпленню демократичних традицій, не виконував функції соціального «клапана».

Козацтво формувалося внаслідок у першу чергу колонізаційного потягу відчайдухів у «пустельні» краї, а не завдяки втечам як формі соціального протесту. Лише у середині XVI ст. до козацьких лав, як відомо, влилася частина дрібного боярства, котре не витримало перевірки на шляхетність. Тобто, наявність козацтва фактично врятувала цих бояр від оселяння. У першій половині XVII ст. роль кордону як «клапану» посилилась – через загострення у козацько-польських стосунках, а також у селянському питанні. Але гострота козацької проблеми та участь козаків у національно-релігійних конфліктах створювали таку вибухонебезпечну суміш, що «клапан» не зміг відіграти справді ефективну роль «випускника пари». Про це свідчили численні козацькі повстання та війни, «мирні» протистояння між козаками і державними машинами метрополій з приводу станових «вольностей», а також «прав і свобод віри старожитної грецької і народу руського», які врешті закінчились Хмельниччиною. Та й пізніше, у XVIII ст., попри наявність Запорозжя з його широкими можливостями, на Правобережжі розквітло гайдамацтво¹⁶.

Положення України на Великому кордоні чи не найбільший відбиток наклало на політичну сферу, зокрема на геополітичні орієнтації та політичні стереотипи. Її виразом була не тільки геополітична розколотисть національних еліт, але і багатовекторність чинних урядів Гетьманщини, Запорозжя, пізніше – ЗУНР, УНР та, врешті, незалежної України.

Заради справедливості слід зазначити, що така стратегія була типовою ознакою і деяких інших політичних еліт прикордонних спільнот. Її зміст – балансування між різними політичними центрами, одночасна дія в усіх напрямках, постійна зміна союзників на ворогів і навпаки, намагання зіштовхнути центри сили між собою і таким чином, залишаючись максимально незалежними і самостійними від них, вирішувати власні проблеми. Зокрема, ще у XV ст. таку політику проводила Молдавія, котра таким чином намагалася мінімізувати свою залежність від Османської імперії і Речі Посполитої. Аналогічні політики балансування між Османською імперією та західним світом проводили усі країни Балканського прикордоння. І, як відомо, жодна з них за такої політики не змогла втримати свою незалежність. Так, Молдавське князівство після своєї появи (сер. XV ст.) певний час опиралося османській навалі, але вже на початку XVI ст. опинилося з турецького боку і перетворилося на зону постійної нестабільності. Щоб зберегти власну ідентичність, воно визнавало подвійне підпорядкування, перебуваючи одночасно у васальній залежності і від Польщі, і від Османської імперії. Та врешті воно перетворилося на зону постійної нестабільності, занепавши в економічному та політичному відношенні¹⁷. Через подібне балансування втратили свою незалежність у XVII–XVIII ст. практично всі країни Балканського півострова – від такої стратегії врешті виграла найбільш могутня країна – спочатку Османська, а потім – Австрійська імперія.

Виразний приклад поразки такої стратегії ми маємо і в українській історії. Б. Хмельницький, шукаючи собі союзника у визвольній війні 1648–57 рр., став провадити політику *багатовекторності*, діючи одночасно у декількох напрямках і сподіваючись досягнути успіху бодай в одному із них. Він шукав підтримки і в татар та турок, і в Трансильванії, і в Москві. І дійсно, завдяки

цьому ненадовго вдалося у складній міжнародній обстановці створити нехай і обкраяний, але все ж автономний державний утвір, що ми його називаємо Гетьманщиною.

Та врешті від такої політики виграла одна сторона – Московське царство. Певну роль у цьому зіграли Переяславські угоди 1654 та 1659 рр., що стали однією з правових підстав для боротьби Московії за Україну. За ними уряд Української держави підпадав під протекцію царя та визнавав низку обмежень, які стосувалися зовнішньополітичної діяльності та (за угодою 1659 р.) самостійності гетьмана. Багатовекторність політичної орієнтації, відсутність єдності політичної та релігійної еліти, економічна розруха, а також релігійна спорідненість сприяли тому, що угода про васалітет (або протекторат) посприяла поглибленню інтеграції Гетьманщини у Московію. Власне це від початку був нерівноправний союз: українці вступили у взаємодію з агресивною політичною силою, що у той же час володіла значно більшим, ніж Україна, економічним та демографічним потенціалом. Постійні утиски з боку московської адміністрації, специфічна орієнтальна політична культура московського суспільства, самодержавні зазіхання царату провіщували, що Україна має втратити більшість своїх прав. Здійснювався постійний державний нагляд за політикою гетьмана; Москва підписувала угоди про передачу різних теренів України без її участі. Подальша історія України показала, що вона для московської влади – лише джерело військової сили та природних ресурсів.

Відразу після смерті Богдана Хмельницького московські уряди почали наполегливо добиватися церковного підкорення Київської митрополії Московському патріархату, чого і досягли у 1685–86 рр. До того часу Україна вже була знекровлена громадянськими конфліктами та окупацією, втратила частину козацької еліти, тож вже через 30 років по смерті Хмельницького терени Гетьманщини виявилися розподіленими між сусідніми державами.

Проведений огляд, не претендуючи на всеохопність, дозволяє виділити низку поведінкових рис, спричинених цивілізаційно пограничним положенням країни, що тривалий час впливали та впливають і нині на стан українського соціуму. Практично у кожній із суспільних сфер із стабілізуючими поведінковими стереотипами співіснують дестабілізуючі. Вже в самому національному характері українців поєднуються раціоналізм, передбачливість та систематичність із високою роллю емоційно-вольового начала та мінливістю суспільних настроїв, корпоративний індивідуалізм – з анархічністю. Особливий відбиток пограничність відклала на політичну сферу – демократизм, схильність до прийняття колективних рішень поєднуються із багатовекторністю геополітичних орієнтацій національної еліти та внутрішньою нестабільністю політичної влади. У релігійній сфері також має місце поєднання чималої кількості орієнтальних рис, зокрема стабілізуючої світоглядної єдності буденного та сакрального; ригоризму; активного громадського контролю за церквою (особливо у греко-католицизмі та протестантизмі) та відвертаючих від активного суспільного життя схильності до богошукання та містицизму; некритичної забобонності. Нарешті, в загальнокультурній сфері присутні чинники, що сприяють суспільному згуртуванню, як то дисциплінованості, здатності до активної співдії у вирішенні короточасних суспільних завдань, і певні «куль-

турні втрати», успадковані від минулого пограничного положення, – збереження деяких архаїчних рис, зокрема надмірний традиціоналізм та клановість, що утруднюють сучасну суспільну самоорганізацію; схильність до грабунків, насильства, негайного здобуття прибутку будь-якою ціною.

Наслідками такої внутрішньої роздвоєності українців є як неможливість однозначної самоідентифікації всією спільнотою себе як частини тієї чи іншої цивілізації, так і періодичні коливання соціальної активності, соціальна нестабільність, утрудненість вироблення єдиного геополітичного вектору країни. Вочевидь, тільки тривала підтримка стабілізуючих складових соціальної поведінки та еволюційна стимуляція суспільно-економічних та політичних зв'язків в напрямку підтримки рис соціальної поведінки, властивих одній цивілізації, може призвести до стабілізації українського соціуму та завершення його цивілізаційної самоідентифікації. Та це вже інша проблема, що виходить за межі даного начерку.

¹Доволі повний огляд таких точок зору див.: Горський В. Біля джерел. – К., 2006. – С. 186–219. Проблему цивілізаційної ідентифікації української нації розглянуто в: Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 559–628. ²Каганский В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М., 2001. – С. 345. ³Тарнас Р. История западного мышления. – М., 1995. – С. 133–145; Фрэнкель С. С. Христианство // Религиозные традиции мира. – Т. 1. – М., 1996. – С. 375–383. ⁴Фрэнкель С. С. Знач. праця. ⁵Gerhard D. The Frontier in Comparative view // Comparative Studies in Society and History. – 1959. – Vol. 1, No. 3. – P. 205–229; Mikesell M. W. Comparative Studies in Frontier History // Annals of the Association of American Geographers. – 1960. – Vol. 50, No. 1. – P. 62–74. ⁶Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східно-європейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 453–486; Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28–44; Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001; Стороженко І. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. Кн. 2. – Дніпродзержинськ, 2007. ⁷Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28–44. ⁸Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. – Нью-Йорк; Торонто, 1956. – С. 17. ⁹Леп'явко С. Зазн. праця. – С. 6, 39–50. ¹⁰Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – С. 30–32. ¹¹Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К., 2002. – С. 327–331. ¹²Дашкевич Я. Р. Зазн. праця. ¹³Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970. – С. 28–30. ¹⁴Дашкевич Я. Р. Зазн. праця. ¹⁵Фігурний Ю. С. Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К., 1999. – С. 97; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 108–112. ¹⁶Дашкевич Я. Р. Зазн. праця. ¹⁷Леп'явко С. Зазн. праця. – С. 19–27.

Світлана Кагамлик

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛЬНОСТІ ВИЩОГО УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Епоха бароко, як одного із компонентів українського національного характеру, залишила свої яскраві сліди в різних сферах духовного і матеріального життя. Одним із найбільш сутнісних її виявів стало особливе світобачен-